

**A.ÁBDIEVTIŇ «ÁYYEMGI QARAQALPAQLAR» ROMAN-DIALOGIYASINDA
FOLKLORIZMLERDIŇ QOLLANILIWÍ**

Allamuratova Zuxra Maxsetbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent
allamuratova@gmail.com

Qaypbergenova Azada Muratbay qızı – magistrant
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФOLKLORИЗМА В РОМАНЕ-ДИАЛОГЕ

А.АБДИЕВА "ДРЕВНИЕ КАРАКАЛПАКИ"

Алламуратова Зухра Махсетбаевна – доктор философии по филологическим наукам, доцент

Кайпбергенова Озода Муратбаевна – магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE USE OF FOLKLORISMS IN A. ABDIEV'S NOVEL-DIALOGUE "ANCIENT KARAKALPAKS"

Allamuratova Zuxra Makhsetbaevna - Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor

Kaipbergenova Azada Muratbayevna – master's student

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: folklorizm, mifologiya, afsona, rivoyat, roman, an'ana, tipologiya, obraz.

Rezyume. Maqolada yozuvchi Allanazar Abdievning «Ayyemgi qaraqalpaqlar» roman-dialogiyasidagi folklorizmlarning qo'llanilishi tahlil qilingan. Mazkur asardagi qo'llanilgan folklorizmlar orqali folklor va badiiy adabiyot orasidagi bog'liqlik jihatlari aniqlangan.

Ключевые слова: фольклоризм, мифология, легенда, миф, роман, традиция, типология, образ.

Резюме. В статье анализируется использование фольклоризмов в романе-диалоге писателя Алланазара Абдиева "Ayyemgi qaraqalpaqlar". Через фольклоризмы, использованные в данном произведении, были выявлены аспекты взаимосвязи между фольклором и художественной литературой.

Key words: folklore, mythology, legend, tale, novel, tradition, typology, image.

Summary. The article analyzes the use of folklorisms in writer Allanazar Abdiev's novel-dialogue "Ayyemgi qaraqalpaqlar". Through the folklorisms used in this work, the connections between folklore and literature are revealed.

Kirisıw. Xalıq dóretiwsılıginiń qalıplesken dástúrleri jazba ádebiyat ushın kórkem-estetikalıq dereklerdiń biri bolıp esaplanadı. «Hárbir milliy ádebiyat óziniń baslanıwı hám onnan keyingi rawajlanıw basqıshlarında sol xalıqtıń awızeki dóretiwsılıgine onıń jetekshi dástúrlerine tayanadı. Sebebi, kórkem dóretiwsılık processiniń hárbir basqıshı insaniyattıń kórkem sanasınıń ózinen aldınǵı basqıshlardı hám onıń nızamlı rawajlanıwınan ibarat» bolıp esaplanadı [1:26]. Sol sıyaqlı búgingi ádebiyattanıwda folklor menen jazba ádebiyat arasındǵı baylanıslardı izertlew arqalı kórkem oy-pikirdiń jetekshi principlerin belgilew áhmiyetli máselelerden sanaladı. Folklorıń tásiiri hám jazıwshınıń xalıq awızeki dóretiwsılıginen paydalanıwda novatorlıqqa umtılwı kórkem sheberliktiń ózine tán qırların payda etedi.

Ádebiyatlar analizi. Maqalamızda aldımızǵa qoyǵan maqsetimiz A.Ábdievtiń roman jazıwda folklorǵa jazıwshınıń dóretiwsılık qatnasınıń ózine tán kórkem sheberligin ashıp beriwden ibarat. Biz birden romandǵı folklorizmlerge toqtamastan aldın folklorizm túsinigine azı-kem toqtalıp ótsek. Bul boyınsha ilimpazlar hár qıylı ilimiy-teoriyalıq pikirler aytadı. Belgili ilimpaz G.S.Vardugina [2], N.E.Ukraineva [3] hám t.b. Bunnan tisqari, folklorizmler boyınsha jergilikli ilimpazlardan O.Sobirov [1] B.Sarımsaqov [4], G.Begmuratovlar [6] ilimiy izertlew jumsların alıp bargan.

Tiykargı bólim. B.Sarımsaqovtıń «Folklorizmler tipologiyasına baylanıslı» degen maqalasında: Hárqanday folklor ónimi folklorizm esaplana bermeydi... Folklorizm ataması professional sóz sheberi tárepinen zamanagóy

sániyat penen ádebiyatqa engizilgen folklor materialınıń tábiyatın júdá anıq sáwlelendiredi. Sebebi, jazba ádebiyat yaki basqa kórkem óner túrleri quramındaǵı folklorǵa baylanıslı barlıq material endi óziniń tábiyiy jaratılısı, janlı jasaw hám funkciya orınlawshı bolıp qoymay, sol materialdıń professinal dóretiwsılık tárepinen, birinshi gezekte dáwir talabı, onıń dóretiwsılık manerası hám stili sıyaqlılar menen baylanıslı kórkemlik maqsetine úziliksiz baǵdarlangan, ekinshi márte jańarǵan forması. Usı kózqarastan, jazba ádebiyat quramında folklor joq, al folklorizmler bar» degen juwmaqqa keledi [4:37-45].

Folklorizmler túsinigine tolıq anıqlama beretuǵın bolsaq: «Folklorlıq dástúr qalıplesken dóretiwsılık usıldıń dawamı, al ádebiyattaǵı dástúr eskini ózgertpey qollanıw emes, kerisinshe, onı ózgertip rawajlandırıw, jalǵastırıw. Sonlıqtan, ádebiyatta daralıq-individul sıpat basım boladı da, avtor ózine deyingini qaytalamaydı, burınıńı sińire otırıp ózi qabıllaǵan shınılıqtı xalıqqa qaytadan jańarǵan túrinde usınadı. Ilimde bunı «folklorizm» dep ataydı» [5].

Bul atama «folklor menen shuǵıllanıwshı hám qızıǵıwshı degen dáslepki mánisinde júdá tar bolıp, házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyattanıwında «folklorizm» terminin folklor materialın sheber kórkem ózlestiriwshı mánisinde jazıwshılar hám shayırlar dóretiwsılıgine baylanıslı oǵada keń mánide túsiniw hám talıqlaw maqsetke muwapıq» [6:35].

Joqarıda kórsetilgen ilimpazlardıń ilimiy-teoriyalıq pikirlerin maqullaǵan halda A.Ábdievtiń «Ayyemgi qaraqalpaqlar» romanınıń qurılısındaǵı jazıwshınıń

folklorǵa qatnaslı orınlarına «folklorizm» ilimiy terminin qollanǵanbız.

A.Ábdievtiń «Ómir, ólim hám ómir» romanınıń birinshi kitabı «Áyyemgi qaraqalpaqlar» shıǵarmasında hár qıylı formalarda folklorizmlerden sheberlik penen paydalana alǵan. Mısalı, romanda: qaharmanlıq dástanlardagı folklorlıq motivlerden, terme-tolǵawlardan, ańız hám ápsanalardan, salt-dástúr jırlardan, kishi folklorlıq janrlar – naqıl-maqallardı kóriwimizge boladı hám bulardıń hárbiriniń óz poetikalıq funkciyası bar.

Romanda sak-massagetlerdiń payda bolıwı, olardıń qalay qaraqalpaq xalqına baylanıslı ekenligi haqqında ańız hám ápsanalar menen tolıqtırılǵan syujet bar. Avtor bul syujetti bayıtıwda túrli folklorlıq janrlardan, folklorlıq bayanlaw usıllarınan hám motivlerden paydalangan. Romanda qaharmanlıq dástańǵa tán bayanlaw usılları hám motivlerdi, naqıl-maqallardı, túrli aytım hám ańız-ápsanalardı kóbirek ushıratamız.

Shejirege tán prologtan soń, avtor tiykarǵı syujetke kirisedi. Syujet Massagettiń Qońırat arısı qıyat qawiminiń kósemi Aq Alp Saqtıń ulı Qaratas-Qayraqtıń batır sıpatında tuwılıp, kámalǵa keliwi, onıń erjetiwi hám batırлық mashqılardı orınlap ósiwi menen baslanadı. Barlıq qaharmanlıq dástanlarda batırǵa usı tárizde sıpat beriledi. Bul jerde avtor «Alpamıs», «Qoblan», «Edige» dástanlarındaǵı batırlardıń tuwılıwı, ǵayrıttábiyiy sıpatlar menen erjetiwi sıyaqlı motivlerdi qollanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Biraq, jazıwshı A.Ábdiev batırdıń káramatlı belgiler menen tuwılıw procesin bayanlap otırmaydı. Bul romanniń tiykarǵı bas qaharmanı Qaratas-Qayraq emes ekenliginen derek beredi. Biraq soǵan qaramastan Qaratastıń batırлық sıpatların folklordaǵı Alpamıs, Qoblanlar sıyaqlı táriypleydi:

«Ol bala waqtınan baslap at minip, «kókboroı» oyınına túsip, jarıslarda qatnasıp, kózge iligip kiyatır. Óspirimlikke jetiwi menen jawıngerlik mashqılarda júripti. Jayaw, atlı qılıshlasıw, nayzalasıwdan baslap, eki júzli aybaltada, qalqanda háreketleniw, qollanıw sheberliklerin, qorǵanıwdan baslap, hújimge ótiw jathıǵıwların ótti. Shawıp kiyatırǵan at ústinde qılıshlasıw, nayzalasıwda da, at ústinde baratırıp aldıdaǵı, arttaǵı, qaptaldaǵı dushpandı oqjaydan atıp túsiriwde de, shawıp baratırǵan at qaptalında, bawırında tura alıwdan da, attıń bawırınan aylanıp, qayta erge qonıwǵa deyingi ámel-usıllardı qunt penen úyrengen: at ústinde pishiq sekili háreketlenedi» [7:27]. Alpamıs, Qoblan, Edigelerdiń de batırлық sıpatları, jawıngerlik ónerlerin iyelewı, ózi jasap atırǵan aymaqtıń eń alǵır azamatı bola alıwı súwretlenedi.

Qaharmanlıq dástanlarda batırdı ideal, heshqanday kemshiliksiz súwretlew tradiciyası bar. Sebebi xalıq neshe jıllar dawamında dástandaǵıday qaharman-batırlardı romantizaciya etip kelgen, sonlıqtan da jırawlar olardı úlken sıpatlar menen táriyiplegen. Hátteki qasındaǵı ekinshi dárejeli obrazlarǵa da (súyikli yarı, jora-joldası, mingen atı) aqıllıq, sadıqlıq, danışpanlıq, mártlik sıyaqlı sıpatlardı sırdıngen. Máselen, Alpamıstıń atı Bayshubar jılqılardıń ishinde aǵlası, al qalınlıǵı Gúlpashın bolsa, aqıllı, opalı hám gózzallıqta teńi joq qız. Bular batır obrazınıń ele de ideallasıwına alıp keledi. Dástanlardaǵı usı sıpattı jazıwshı Qaratas batır obrazına da jámlegen. Qaratastıń qalınlıǵı Qarakóz, onıń atı Bayshubar da teńsiz etip súwretlenedi. Avtor Qarakózdi túrli kórkem súwretlew quralları menen asırıp táriyipleme de, onıń aqıllı hám parasatlı ekenligin

syujet dawamında anıqlastırıp beredi. Al atı Bayshubargá (Qarakózdiń de atı súwretlenedi, atı «Tori») bolsa tómendegishe táriyip beriledi:

«Ekewiniń atı da júzden júyrik, mıńnan shıqqan tulparlardan. Qaratastıń Bayshubar atlı qarabayırı Jılqıshı ata mingen jılqılar áwladınan eken. Shapqır, qarıwlı, iri turpatlı, uzın bel, suwsızlıqqa, ashlıqqa shıdamlı, tózimli, urısqa úyretilgen, qayırımli-qayımshıl, qattı shawıp kiyatırıp birden jalt qaymıǵıp qalıw, izge shalt burılıw ma, jawdı, onıń atın tislew, tebiw kibi naǵız jawıngerlikke say qásiyetler boyında bar tulparlardan» [7:29].

At jigittiń joldası, degendey batırdıń batırлық atınıń halatına da baylanıslı. Qaharmanlıq dástanlarda atqa da jawıngerlik sıpat júklenip, batırdı kóplegen qıyın jaǵdaylardan alıp shıǵıwshı, qorǵawshı etip súwretlenedi. «Áyyemgi qaraqalpaqlar» romanında obraz sıpatında kóterilmegeni menen, batırdıń joldası sıpatında beriledi. Bul da qaharmanlıq dástannıń janrlıq motivinen paydalanganınan dárek. Alpamıstıń Bayshubar, Qoblannıń Torı at, Edigeniń Sarı ala at atlı tulparları yańlı Qaratastıń jigitlik joldası Bayshubarı boladı. Bul Qaratastıń obrazın hám xarakterin jaratıwda dástúriy motivlerge súyengenliginiń belgisi sanaladı.

Sonday-aq qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń boyında ilahıyлық, tábiyattan tıs kúshlerdiń tásiiri boladı. Batırdıń ilahiy piri yamasa qollawshı ruwxı boladı. Máselen, «Alpamıs» dástanında erjetken Alpamıstıń boyına batırлықtı quyıwshı, onı qıynalǵanda qutqarıwshı, durıs jol kórsetiwshı piri – Jayılǵan baba boladı. Jazıwshı A.Ábdiev te romanda Qaratastıń kewline nur quyıwshı pir haqqında bayanlaydı. Pir kelgennen soń, batırdıń boyında ózgerisler: kúsh, intıqlıq sıyaqlı sıpatlar artadı:

«Saydan dóńge kóterile baslaǵan Qaratastıń kózine appaq kiyimdegi appaq saqallı qarıyaǵa uqsas nurlı eles kórinde de onı orap aldı. Óziniń tula bedenine ıssı háwirdiń kirip, basınan baslap pútkil tánine, júrek, bawır, búyrek, ishek-shabaǵına sheyin, qol-ayaǵına, barmaq, tırnaq, tabanına shekem jaylaǵanın sezindi. Nur háwiri dım jaǵımlı, lázzetli edi deyseń, jigit biyxush halda, kózi jumılıp, júzi jadrap, kúlimsirep, óziniń hazarsız ǵana áste ep penen shóp ústine qulap baratırǵanın ańladı.

Bul jatista qansha jattı, yadıńda emes, ózine kelgende átiraptı qoyıw qarańǵılıq qaplay baslaǵan ımırt eken, al óziniń bul jerge qapılǵanda ımırttan góshpisim erte kelgenin bilei» [7:92].

Usı jerde A.Ábdievtiń dóretiwshilik qatnasın seziniw múmkin. Bul pir tek batır Qaratasqa ǵana emes, al onıń qalınlıǵı Qarakózge de ilahiy nur keledi. Bul tiykarǵı syujettiń Qaratastan awısıp, Tumarǵa (Tumariske, shıǵarmada usılay beriledi) ótip atırǵanlıǵınan dárek beredi. Sebebi usı waqıyadan soń Qarakózdiń boyına bala pitip, onnan Tumar atlı batır qız tuwıladı. Bunda biz jazıwshınıń dóretiwshilik qatnas islegenligin kóremiz. Sonday-aq, qaharmanlıq dástanlardaǵı jáne bir element batır tuwılmastan aldın onıń anasınıń jolbarıstıń júregine jeriwi. Bul folklorlıq motiv bolıp, jańa tuwılajaq batırdıń kúsh-qúdiretin, sıpatın arttırıp kórsetiw ushın qollanıladı. Mısalı dál usınday motivti biz «Qoblan» dástanında Qoblannıń tuwılıwında da kórsek boladı. Bul dástandaǵı Qoblannıń tuwılmastan aldın-aq qaharmanınıń er júrek batır tuwılatuǵınan derek edi. Sol sıyaqlı A.Ábdiev romanda batır qız Tumarǵa usınday sıpatlardı júklew ushın qaharmanlıq dástannıń usı motivi tiykar bolǵan:

“-Júrek kerek...

– Júrek! Meniń júregim be? – deydi Qaratas hayranı shıǵıp.

– Jaq, jańa soyılǵan jolbarıstıń ıssı júregin jegim kelip turıptı. Dım háwes etemen. Aytpayın desem de, sabırsızlıq etip, shıdamay, al aytım, aǵası. Seni qıyın awhalǵa qaldırıp turıppan...» [7:96].

Joqarıdaǵı sıpatlar avtordıń folklordıń dástan janrı elementlerin úsh maqsette paydalanǵan degen juwmaqqa kelemiz; birinshiden: Syujetti quraw hám rawajlandırıw maqsetinde, ekinshiden: obraz jaratıw ushın, úshinshiden: shıǵarma arxitektonikasın (kompoziciyasın) qurıw maqsetinde.

Dástannıń bunday janrlıq belgileriniń barlıǵı áste-aqırın jańa batır qızdın – Tumardıń tuwılaman degenge shekemgi syujetti bayanlawda paydalanılǵan. Qaratas, Qarakózlerdiń xarakterlik sıpatın ashıp beriw hám Tumar qızdın da obrazınıń jaratılıwına sharayat jaratıp beredi.

Juwmaq. Folklor hám ádebiyat baylanısın jańa ilimiy kózqaraslar tiykarında ádebiyattıń jetiliske janrı-roman hám hár jazıwshınıń jeke dóretiwshilik laboratoriyası misalında úyreniw bizge ata-babalarımız dóretken milliy miyraslardıń házirgi dáwir ádebiyatınıń dóretiwshilik tájriybesindegi ornın durıs belgilep, xalıqtıń óz milliy miyrasına, tariyxına bolǵan kózqarasların da anıqlastırıwǵa járdem beredi. Sol sıyaqlı biz qarastırıp ótken A.Ábdievtiń «Ómir, ólim hám ómir» romanında jazıwshı bul tájriybeden sheber paydalanǵanın ayırıqsha atap ótsek boladı. Biz bul romandı úyreniw arqalı, ondaǵı folklorizmderdiń basqa jazba ádebiyat úlgerinen parqlı túrde qollanılǵanlıǵın, olardıń poetikalıq funkciyasındaǵı ózine tán ózgesheliklerin folklorizmderdiń poetikalıq funkciyası, folklorlıq obraz hám janrlardıń stilizaciyası sheberlik penen islengen bolıp, jazıwshınıń izlenisleri nátiyjesinde dóretiwshiliginde pútkilley jańa baǵdar, usıl hám sheberlik máselelerin anıqlastıra aldıq.

Ádebiyatlar

1. Собиров О Ўзбек реалистлик прозасы ва фольклори. – Тошкент: «Фан», 1979.
2. Вардугина Г.С. Фольклоризм как элемент поэтики: Автореф. дисс. ... канд. Филол. Наук. – Челябинск, 1996.
3. Украинцева Н.Е. Фольклоризм прозы Ф. Абрамова (1970-1980 годов: характер, эволюция, типы, заимствований): Автореф. дисс. ... канд.наук. – Бирск, 2010.
4. Сарымсақов Б. Фольклоризмлар типологиясы масаласига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1990. №4. 37-45-б.
5. Обаева Г. Әдебиаттаныў ғылымының бастаўындағы фольклорды игеру мәселеси. XIX Международная научно-практическая интернет-конференция. Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия странах СНГ).
6. Бегмуратова Г. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ романларында фольклоризмлер. Диссертация жумысы. – Нөкис: 2019.
7. Әбдиев А. Әйjemги қарақалпақлар («Өмир, Өлим хәм Өмир» диалогиясының биринши китабы). Роман. –Ташкент: 2025.